

УДК 347.961

Олександр Нелін,кандидат юридичних наук,
доцент Київського університету туризму, економіки і права,
академік Академії нотаріату України

СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ІНСТИТУТУ НОТАРІАТУ В УКРАЇНІ (ІСТОРИЧНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ)*

Розглядається еволюція розвитку інституту нотаріату в Україні починаючи з X ст. Автор вважає, що інститут нотаріату є невід'ємним елементом правової держави.

Ключові слова: майданні підд'ячі, табеліони, нотаріус, церковний нотаріат, статус нотаріуса.

Зазначимо, що однозначного тлумачення слова «нотаріус» немає. Одні дослідники вважають, що слово «нотаріус» походить від латинського слова «notarius» – секретар, писець. Згідно з іншими джерелами термін «нотаріус» походить від латинського слова «nota», котре означає особливий стенографічний знак, що вживався писцями для прискорення записів.

Загальновідомо, що функції нотаріуса у Стародавньому Римі виконували писці і табеліони. Саме вони заклали основу майбутнього інституту нотаріату. До обов'язків писців входило письмове оформлення розпоряджень магистрів та судових формул преторів, а також ведення судових журналів і різних записів публічно-правового характеру. Крім службових писців, у багатих римлян домашніми секретарями працювали приватні писці, які вели їх ділову переписку, а також складали для них юридичні угоди. Подальший розвиток цивільного обігу викликав появу в Римі людей особливої професії – табеліонів, які складали юридичні акти і цінні папери за винагороду під контролем держави [1].

Відтак, інститут табеліонів нагадує інститут нотаріату, але ототожнювати їх не можна, тому що табеліони були лише помічниками при складанні документів, а складені ними документи не мали законної сили. Набагато ближче до сучасного нотаріату знаходиться інший інститут в римському праві – «явка табеліонних документів в суді з занесенням їх в протокол». Шляхом такого протоколювання документи, які складали табеліони, одержували силу публічних актів і ставали за-

конними.

У Західній Європі (Німеччина, Франція) інститут нотаріату тісно зв'язаний з діяльністю духовенства. Вищі керівники церкви – папи, патріархи та єпископи – мали при собі писців-нотаріусів для ведення переписки у справах церкви.

Втім, починаючи з IX ст., інститут нотаріату піддається значним змінам. З посиленням світської влади імператорів і королів у різних державах вводяться обмеження для церковного нотаріату, а з XV ст. церква зовсім позбавляється права виконувати нотаріальні функції. Нотаріат стає державним органом, табеліонів змінюють нотаріуси – службові особи, які призначаються безпосередньо верховною владою, або від її імені феодалами. Дії нотаріусів стали офіційними, а акти, що вчинялися ними, набували певних переваг над актами, що вчинялися без їх участі [2].

Дослідження інституту нотаріату як у вітчизняній, так і зарубіжній історично-правовій літературі є досить значним. Значний науковий доробок у дослідженні історії нотаріату країн Західної Європи та Стародавнього Риму зробили такі дореволюційні вчені, як Н. Боголепов, І. С. Вольман, М. П. Ляпідевський, Л. Б. Мандельштам, А. К. Плохотенко та відомі вітчизняні учені В. В. Комаров і В. В. Баранкова.

Метою цієї статті є актуалізація уваги до статусу українського нотаріуса як посадової особи та необхідності реформування інституту нотаріату відповідно до світового досвіду країн, в яких існує класичний нотаріат латинського типу.

* Рекомендовано до друку кафедрою загальноюридичних та кримінально-правових дисциплін Київського університету туризму, економіки і права

Історія виникнення нотаріальних чи квазінотаріальних установ у Київській Русі починається з X ст. Так, деякі документи, наприклад Устави Володимира, Ярослава та інших князів дають підстави стверджувати, що для ведення цих справ призначалися особливі люди – «владычные тысяцкие и намесники». Саме закони Ярослава Мудрого, Договір князя Олега з греками, укладений ще в 911 р., і численні розділи Руської правди свідчать про те, що власне вони були предтечею такого правового інституту, як нотаріат.

Специфічною ознакою середньовічної правової системи Київської держави було змагання східної та західної традицій права з переважанням першої на підґрунті звичаєвого права Київської Русі. Договори (ряди) уклалися, як правило, в усній формі на торзі у присутності свідків або митника. Про письмові договори Руська правда не згадує [3].

Однак про збереження договорів, грамот та інших документів, які склалися не лише для історії, а й для потреб повсякденного життя, свідчать архіви православних храмів. Так, звертаючись до історії Києво-Печерської лаври XII ст., багаторецензований авторів (В. М. Черниш, В. Д. Степаненко) згадують про так звану «Грамоту князя Андрія Боголюбського», надану монастирю на землі та ставропігію, тобто незалежність від Київського митрополита та безпосередню підпорядкованість Патріарху Константинопольському.

Отже, все вищезазначене говорить, що в Київській Русі почало формуватися нотаріальне право.

У Литовсько-Руській державі Статут великого князівства Литовського 1588 р. встановлював, як загальне правило, вимогу письмового оформлення угод. Так, договори купівлі-продажу маєтків, угоди щодо землі, договори позики на загальну суму понад «десять коп грошей» та ін. оформлялися воеводою, старостою, де були гродські суди, тільки у письмовому вигляді у присутності свідків шляхетської належності з обов'язковою реєстрацією у книгах замкового суду. Під час сесії земського суду цей запис переносився «з книг замкових до книг земських». За відсутності воевод і старост такі записи мали право вчиняти підстароста, суддя і писар [4].

В Українській гетьманській державі нотаріальні функції виконував писар, а також генеральна військова канцелярія, яка здійснювала військово-адміністративне, фінансове та судове управління. Тут розглядали всі документи, що надхо-

дили від полковників і сотників, магістратів і ратуш, укладали гетьманські універсали й інші акти гетьманської влади, вели дипломатичне листування, складали проекти міжнародних договорів.

На чолі полку стояв полковник, який здійснював керівництво округою з допомогою полкової адміністрації: обозного, писаря, осавула, хорунжого. Сотню очолював сотник. При ньому діяла сотенна адміністрація на зразок полкової. У кожному полковому, сотенному місті був також міський отаман. На селі громада обирала війта, а справами козаків відав отаман, який обирався козаками [5].

В Україні існували досить розвинені торговельні відносини, а тому було розвинене й зобов'язальне право. Зобов'язання виникали як із договорів, так і з деліктів. Договори уклалися при свідках і реєструвалися у спеціальній книзі місцевого врядування, тобто мали бути оформлені в письмовій формі. Однак самостійного інституту нотаріату в Українській гетьманській державі не було.

В українських землях у складі Російської імперії спочатку зберігало чинність звичаєве право. Але згодом, у 1840 р., на Лівобережжю, а в 1942 р. і на Правобережжю Україну було поширено чинність «Зводу законів Російської імперії» в 15-ти томах, затвердженого 01.01.1835 р., який започаткував укладення договорів в Україні домашнім, нотаріальним, явочним або кріпосним порядком.

Законодавство розрізняло договір купівлі-продажу нерухомого майна та договір купівлі-продажу рухомого майна. Продаж нерухомого майна відбувався через оформлення купчих, тобто нотаріально, і детально регулювався законом. Для купівлі-продажу рухомого майна закон не встановлював письмової форми; словесна угода могла бути в разі потреби підтверджена свідками.

Історія російського нотаріату починається в XVI ст., коли з'явився стан фахових майданних піддячих (переписувачів), що спеціалізувалися на складанні за плату цивільних угод в інтересах заінтересованих осіб, але під наглядом державної влади. Так, Соборне уложення 1649 р. зобов'язувало сторони вчиняти угоди лише через майданних піддячих і реєструвати їх у приказі. Соборне уложення дозволяло складати «на дому» духовні заповіти, шлюбні записи, акти займу грошей і хліба. Решта заповітів, складених майданними піддячими, підлягала реєстрації в книгах відповідного приказу, за що сплачували мито.

Але найцікавіший період в історії нотаріату відбувся в XIX ст., коли судова реформа 1864 р. започаткувала створення місцевих і загальних судів, прокуратури, адвокатури і нотаріату. Нотаріальні контори дозволялося відкривати лише в губернських і повітових центрах. Вони дістали право свідчувати документи і оформляти угоди. 14 квітня 1866 р. було прийнято «Положення про нотаріальну частину» [6], яке проіснувало до 29.10.1917 р., тобто до прийняття «Декрету про землю», що поклав початок ліквідації приватного цивільного права. Цим положенням були відмінені усі нотаріальні установи та маклери, за виключенням біржових. Біржові маклери залишилися посередниками на біржах: всі угоди, які проходили через них, ними ж і оформлялися. Залишилась досить невизначеною сфера діяльності біржових нотаріусів. Вони здійснювали протести векселів, фіксували торгові угоди між іноземцями та місцевими купцями або між іноземцями та іноземцями, виконували переклади актів на російську мову. Вибірало біржових нотаріусів з біржових маклерів, від них не вимагалось ніякого освітнього цензу, їх діяльність була напівприватною, і вони були підзвітні біржовому комітету та міністерству торгівлі.

Деяка частина нотаріальних дій виконувалася поліцією, карантинними чи військовими властями, капітанами суден. За кождим нотаріальні дії вчиняли консули.

Відповідно до названого Положення в містах почали засновувати посади нотаріусів. Нотаріуси перебували у віданні судів. Нотаріусом міг бути лише російський підданий, що досяг повноліття (21 року), несудимий, який не був державним чи просто службовцем, успішно склав іспити на вміння правильно оформляти різноманітні акти та на знання нотаріального діловодства, необхідних для нотаріуса законів, і вніс грошову заставу (до 25 тис. рублів у столицях, до 15 тис. у губернських містах, та до 10 тис. у повітах).

За загальним правилом, нотаріуси знаходилися при окружних судах. Найголовнішою функцією діяльності нотаріуса було вчинення угод з нерухомим майном. При кожному окружному суді утворювався нотаріальний архів. У архіві зосереджувалися усі документи щодо угод з нерухомим майном округу даного окружного суду і щодо всіх прав на ці нерухомості. Усі нотаріуси (власне, їх називали молодшими нотаріусами) були зобов'язані щорічно відсилати свої книги до архіву.

За законом, молодші нотаріуси вчиняли такі дії: засвідчували в явочному порядку домашні акти; здійснювали протести векселів, заставні та морські протести; засвідчували вірність копій документів та вірність підписів на домашніх документах; приймали на зберігання документи; видавали різного роду документи, виписки, копії, довідки тощо.

У місцевостях, де присутність нотаріуса визнавалась необхідною, але бажаних зайняти вакансію не було, передбачалося призначення нотаріуса від уряду. Нотаріус, що призначався урядом, був державним службовцем, користувався такими самими правами і перевагами, як і секретар окружного суду, зарплата йому призначалася на розсуд Міністерства юстиції. Праця нотаріусів оплачувалася особливим збором, котрий вони стягували з осіб, які зверталися до них за послугами. Частина цього збору йшла на користь казни, місцевих зборів, а решта – на користь нотаріуса. Гербовий та місцевий збори складали головну частку витрат російського нотаріуса.

Нотаріуси не отримували чинів, орденів, пенсії, вони були «класичними» чиновниками 8-го класу.

Діяльність нотаріусів серйозно контролювалася окружними судами. Суди мали право нагляду та ревізії їхньої діяльності. Відповідальність за допущені помилки для нотаріусів встановлювалась такою самою, як і для суддів. Незважаючи на те, що нотаріуси призначалися на посаду довічно, вони могли бути звільнені з неї за несумісні дії, або за порушення кодексу честі чи недопустимі дії за межами службових повноважень. Така строга система контролю, без сумніву, була необхідною, оскільки суми, які сплачувалися нотаріусу як податок чи гонорар деколи сягали 12 % від суми угоди.

Отож, інститут нотаріату надав майновим відносинам стабілізуючого та безконфліктного характеру, дозволив державі контролювати виконання громадянами обов'язків щодо сплати податків, а також мати в особі нотаріуса постійне і гарантоване джерело поповнення скарбниці.

Нову еру в історії українського нотаріату відкрив декрет Раднаркому УСРР «Про суд» від 19.02.1919 р., який зобов'язував нотаріальні відділи місцевих рад, відділи соціального забезпечення, юстиції і запису актів громадянського стану вчиняти нотаріальні дії. Згодом, відповідно до Положення Раднаркому УСРР «Про народний суд» від 26.10.1920 р. но-

таріальні дії почали вчинятися нотаріусами або особами, які їх заміняли. У 1920 р. замість відділів нотаріату місцевих рад з'являються нотаріальні столи.

Країні потрібен був нотаріат нового зразка, тому 20.04.1923 р. Раднарком УРСР приймає Положення «Про державний нотаріат», яке і започаткувало історію нотаріату в Радянській Україні.

19.07.1973 р. був прийнятий Закон про державний нотаріат в СРСР. На підставі союзного закону 25.12.1974 р. Верховною Радою УРСР прийнято Закон «Про державний нотаріат», який детально визначив порядок вчинення кожної нотаріальної дії, завдання, принципи організації органів нотаріату в Україні.

Зазначимо, що як в СРСР, так і в Радянській Україні потреби в нотаріальній діяльності практично не було. Відміна приватної власності на землю, засоби виробництва, житло прирекла інститут нотаріату на «загибель». Нотаріуси, як правило, вчинювали елементарні дії, як то: засвідчували копії документів та витяги з них, посвідчували заповіти, доручення тощо.

Попит на нотаріальні послуги практично не виходив за межі посвідчення угод про відчуження будинків, дарування автомобілів, оформлення спадкових прав. За таких умов фігура нотаріуса була досить ординарною і непрестижною. Це був державний службовець, який знаходився на нижчих сходинках виконавчого механізму. Його мало цікавили кінцеві результати своєї праці ще й тому, що, незалежно від кількості та якості виконуваної роботи, він одержував скромну заробітну плату, оскільки нотаріат утримувався за рахунок республіканського бюджету, а державне мито, що стягувалось за вчинення нотаріальних дій, повністю надходило до місцевого бюджету.

Все це призводило до того, що висококваліфіковані юристи уникали роботи в органах нотаріату, через що на посадах нотаріусів опинялися люди, які не мали достатньої кваліфікації та відповідної юридичної освіти. Та й чи можливо було називати «нотаріусом» (а це одне з найвищих «звань») у світовій юридичній ієрархії) клерка, який тільки й робив, що посвідчував копії документів (це становило 70% усіх нотаріальних дій), тоді як у країнах із розвиненою правовою системою такі дії складають всього 7–10%.

Діяльність державного нотаріату характеризувала значна плінність кадрів у зв'язку з низьким рівнем заробітної плати, щоденні нескінченні черги відвідува-

чів, дефіцит сучасних засобів оргтехніки і хронічна відсутність коштів на їх придбання.

Проголошення незалежності України 24.08.1991 р., початок радикальних перетворень в усіх сферах державного і суспільного життя започаткували нову сторінку в історії українського нотаріату. Розбудова ринкових відносин в Україні та відновлення інститутів приватної власності, оренди, застави, підприємництва, подальше поглиблення процесів приватизації тощо, об'єктивно зумовили необхідність проведення радикальної реформи органів нотаріату.

Закон України «Про нотаріат», прийнятий 02.09.1993 р., визначив правові засади сучасного нотаріату і вперше в Україні поряд з державним увів приватний нотаріат, чим усунув державну монополію, яка існувала раніше, посилив роль нотаріату в суспільному житті української держави, зробив фігуру нотаріуса ще вагомішою, підняв її престиж і значущість усієї професії юриста.

За цим законом для вчинення нотаріальних дій утворено державні нотаріальні контори і державні нотаріальні архіви. У населених пунктах, де немає нотаріальних контор, нотаріальні дії вчиняються уповноваженими на це посадовими особами виконавчих комітетів сільських, селищних і місцевих рад. Учинення нотаріальних дій за кордоном покладається на консульські установи України [7].

Але розвиток суспільно-правових відносин в Україні показав, що у деяких ключових питаннях цей нормативний акт себе вже вичерпав. Крім того, нотаріальна спільнота та науковці, які опікуються питаннями нотаріату, вже не раз ставили та обговорювали на науково-практичних конференціях питання про долучення українського нотаріату до світового досвіду країн, у яких існує класичний нотаріат латинського типу.

Зважаючи на викладене, можна зробити наступні висновки:

по-перше, існує тенденція поступової еволюції статусу нотаріуса від державного службовця до особи незалежної професії, яка займається приватною нотаріальною діяльністю;

по-друге, у зв'язку з залученням нотаріату України до світового досвіду країн, в яких існує класичний нотаріат латинського типу, необхідно законодавчо оформити статус українського нотаріуса, у зв'язку з чим існує нагальна потреба у прийнятті нового закону про нотаріат.

ПРИМІТКИ

1. Ляпидевский Н. П. История нотариата / Н. П. Ляпидевский. – М., 1875. – Т. 1. – С. 57.
2. Комаров В. В. Нотариат и нотариальный процесс : учебник / В. В. Комаров, В. В. Баранкова. – Х. : Консум, 2000. – С. 4–5.
3. Нелін О. І. Еволюція спадкового права в Україні (історико-правовий аспект) : монографія / О. І. Нелін. – К., 2009. – С. 98.
4. Статути великого князівства Литовського : у 3 т. Статут великого князівства Литовського 1588 : у 2 кн. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – О., 2004. – Т. 3. – Кн. 2. – С. 218–219.
5. Нелін О. І. Еволюція спадкового права в Україні (історико-правовий аспект) : монографія / О. І. Нелін. – К., 2009. – С. 98.
6. Положение о нотариальной части / Свод законов Российской Империи: Т. XVI: ч. 1. – СПб., 1892. – С. 215–246.
7. Закон України «Про нотаріат» від 02.09.1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 39. – Ст. 383.

Нелін Александр. Становление и развитие института нотариата в Украине (историко-правовой аспект).

Рассматривается эволюция развития института нотариата в Украине начиная с X в. Автор считает, что институт нотариата – неотъемлемый элемент правового государства.

Ключевые слова: *площадные подьячие, табеллионы, нотариус, церковный нотариат, статус нотариуса.*

Nelin Alexander. Historical and legal aspects of formation and development of notarial institution in Ukraine.

The author examines the evolution of notarial institution in Ukraine beginning from X–XI centuries and considers the notarial institution as an element of legal state.

Key words: *church scribes, tabellions, notary, church notary, capacity of a notary.*